

ERIK JAN ZÜRCHER • Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e

İletişim Yayınları 3395 • Tarih Dizisi 184

ISBN-13: 978-975-05-3619-9

© 2024 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2024, İstanbul

EDITÖR Aybars Yanık

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI 1923 seçimlerinde ikinci seçmenler

Mustafa Kemal'in resmi ve bayraklarla süslenmiş oy sandığının başında, *Cumhuriyet'in 75 Yılı Ansiklopedisi*, 1. cilt: 1923-1950, YKY, 1998, s. 18.

UYGULAMA Hüsni Abbas

DÜZELTİ Nebiye Çavuş

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadag, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ERIK JAN ZÜRCHER

Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e

Tarih, Toplum ve Siyaset

ÇEVİREN *Turgay Sivrikaya*

ERIK JAN ZÜRCHER 1953'te Leiden'de doğdu. Leiden Üniversitesi'nde öğrenimini tamamlayan Zürcher, aynı üniversitenin Türkiye Etütleri Bölümü başkanıdır ve öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. 2008'den itibaren Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü'nün direktörlüğünü yürütmektedir. Prof. Zürcher'in şu kitapları bulunmaktadır: *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement (1905-1926)*, E. J. Brill, 1984 (Milli Mücadelede İttihatçılık, Türkçedeki ilk baskısı, 1987; İletişim Yayınları, 2003); *The Progressive Party 1924-1925*, E. J. Brill, 1991 (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Türkçedeki ilk baskısı, 1992; İletişim Yayınları, 2003); *Turkey, A Modern History*, I. B. Tauris, 1993 (Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları, 1995); Mete Tunçay ile birlikte derlediği *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire (1876-1923)*, E. J. Brill, 1993 (Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik [1876-1923], İletişim Yayınları, 1995); *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775-1925*, I. B. Tauris, 1999 (derleme, Devletin Silahlanması: Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik 1775-1925, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003); Donald Quataert ile birlikte derlediği *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839-1950*, I. B. Tauris, 1995 (Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950, İletişim Yayınları, 1998); Willem van Schendel ile birlikte derlediği *Identity Politics in Central Asia and the Muslim World*, I. B. Tauris, 2001 (Orta Asya ve İslâm Dünyasında Kimlik Politikaları, İletişim Yayınları, 2004); Touraj Atabaki ile birlikte yazdığı *Men of Order. Authoritarian Modernisation in Turkey and Iran, 1918-1942*, I. B. Tauris, 2004 (Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme - Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012); *Fighting for a Living. A Comperative History of Military Labour 1500-2000* (Amsterdam University Press, 2013, derleme; Askerlik "İşi", Askeri İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi 1500-2000, İletişim Yayınları, 2017).

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	7
1 AMSTERDAM'IN MUCİZESİ: ULUSLARARASI SOSYAL TARİH ENSTİTÜSÜ'NÜN TÜRKİYE KOLEKSİYONU.....	9
2 KENDİ KENDİNE KONUŞMAKTAN SOHBETE: TÜRK TARİHYAZIMINDA KARŞILAŞTIRMALI YÖNTEMLER.....	33
3 BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞ'INDAKİ OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN TARİHYAZIMINDA YENİ EĞİLİMLER.....	49
4 MISÂK-I MİLLÎ BEYANNÂMESİ'NDEKİ METİNSEL SORUNLAR: BİR FİLOLOJİ DENEMESİ.....	61
5 MAKEDONYALILAR ANADOLU'DA: İTTİHATÇILARIN MAKEDONYA KÖKENLERİNİN 1914 SONRASI POLİTİKALARI AÇISINDAN ÖNEMİ.....	69
6 JÖN TÜRK DEVRİMİ: BENZERLİKLER VE BAĞLANTILAR.....	95

7	İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN ASYA VİLAYETLERİNDEKİ VARLIĞI.....	131
8	BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA JÖN TÜRK İDARESİ.....	149
9	DEMOGRAFI MÜHENDİSLİĞİ, DEVLET İNŞASI VE ORDU: OSMANLI İMPARATORLUĞU VE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI.....	183
10	OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ORDU REFORMU: SAVUNMA AMAÇLI MODERNLEŞME STRATEJİSİNİN GETİRİLERİ VE GÖTÜRÜLERİ.....	203
11	SÜRÜDEN AYRI: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN SONUNDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA NEDEN REJİM DEĞİŞİKLİĞİ YAŞANMADI?	223
12	MİLLÎ MÜCADELE HAREKETİNİN İDEOLOJİSİNİ BAĞLAMINA YERLEŞTİRMEK.....	247
13	TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI (1924-1925): MÜRTECİLER Mİ, MUHAFAZAKÂRLAR MI, YOKSA MUTEDİLLER Mİ?	275
14	BABA, BAŞÖĞRETMEN VE KAHRAMAN: TÜRKİYE'DE ATATÜRK KÜLTÜ.....	289
15	TARİHİN İLK DÜNYA BUHRANI KARŞISINDA TÜRKİYE: OTORİTERLİKTEN TOTALİTERLİĞE.....	307

ÖNSÖZ

Sevgili okur,

Elinizde tuttuğunuz kitap, Türkçede yayımlanan üçüncü ve şüphesiz son makale derlemem. Geçtiđimiz yirmi yılda çeşitli kitap ve dergilerde yayımlanan ve hepsi de İngilizce kaleme alınan makalelerimi bir araya getiriyor. Şimdiye dek bu yazılara ulaşmak kısmen zordu, dahası geç Osmanlı İmparatorluğu ya da erken Cumhuriyet tarihiyle ilgilenen herkes İngilizce okuyamayabilir de. Bu nedenle bu makaleleri bir kitapta toplayıp Türkçe yayımlamanın faydalı olacağını düşündüm. Bu düşüncemi hayata geçirmek için hiç tereddüt etmeden kolları sıvayan İletişim Yayınları'na canıgönülden teşekkür ederim. İşbirliğimizde otuz beş yılı geride bıraktık ve bunca zaman sonra bile halen beraber çalıştığımız için çok mutluyum.

Kitabın yayıma hazırlanma sürecinde yazıları bir kez daha okuma fırsatı buldum. İlginçtir ki tam da o sırada bu makalelerin bir bütün olarak *keşiften* çok *anlamakla* ilgili olduğunu fark ettim. Makalelerin yayımlandığı sırada yeni yeni araştırma verileri ortaya çıkmasına rağmen, metinlerin çoğunun esas amacı, mevcut kaynakları yeniden gözden geçirerek 1880-1930 yılları arasında Türkiye'nin, Türk toplumunun ve siyasi sisteminin nasıl bir değişim ve dönüşümden geçtiğini daha iyi anlamaktı. Bunun için iki yol izlendi.

Bunlardan ilki, Birinci Dünya Savaşı esnasındaki Jön Türk idaresine dair metinde, burada Doğu Anadolu'nun kaderini belirleyecek bir konuma erişen Makedonyalı Jön Türkler'in izi sürülmüş-tür ya da İttihat ve Terakki'nin Asya vilayetlerindeki faaliyetlerini konu alan metinde yapıldığı gibi örüntüleri tespit etmektir.

İkinci yol ise Osmanlı/Türkiye deneyimini, 1908 Devrimi, imparatorluğun sonu ve Millî Mücadele'nin ideolojisi hakkındaki makalelerde yapıldığı gibi, karşılaştırmalı bir çerçeve içine yerleştirmektir. Osmanlı ve Türkiye tarihini, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yaşanan devrimler tarihinin ya da imparatorlukların çöküşünün ve anti-emperyalist mücadele tarihinin bir parçası olarak gördüğümüzde, yaşanan olaylar anlam kazanır ve bunca zamandır Türk tarihyazımına egemen olan istisnacılıktan kurtulmuş oluruz.

Bazı makalelerde, en başta da "Kendi Kendine Konuşmaktan Sohbet" ya da "Birinci Dünya Savaşı'ndaki Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihyazımında Yeni Eğilimler" başlıklı metinlerde, bu tarihyazımı meselelerini daha teorik düzlemde ele aldım.

Kuşkusuz bu kitap bir derleme, bu yüzden de neredeyse bütün derlemeler gibi iki kusuru var. Birincisi bu makaleler farklı okurlar için yazıldı: Bazıları Türkiye ya da Ortadoğu tarihçilerine, bazıları ise genel ya da Avrupa tarihçilerine yönelik olarak yazıldı. Dolayısıyla metinlerde Türkiye'den okurların malumu olmasına rağmen uzun uzadıya anlatılmış kısımlar var.

İkinci kusuru ise makalelerde, başta da genel bir değerlendirmeye girişen (ordu ve demografi mühendisliği hakkındakiler) ya da belli bir meseleyi ele alan ("Makedonyalılar Anadolu'da") yazılarda zaman zaman tekrara düşülmesidir. İlk başta bu kısımları çıkarmayı düşündüm, ama sonra bundan vazgeçtim. Bunun nedeni üşengeçlik değildi, daha ziyade yazılara müdahale edersem onların bütünlüğünü bozacağımı düşündüm.

Bu kusurlardan ötürü sevgili okurun beni mazur göreceğini ve bunlara rağmen bu kitabı keyifle okuyacağımı umuyorum. Bu kitap sizleri meseleleri yeni bir mercekten görmeye itebilirse veya arkadaşlarınızla sohbetlerinizde yeni tartışmaların doğmasına vesile olursa amacına hizmet etmiş olacaktır.

ERIK JAN ZÜRCHER, Ocak 2024

AMSTERDAM'IN MUCİZESİ:¹ ULUSLARARASI SOSYAL TARİH ENSTİTÜSÜ'NÜN TÜRKİYE KOLEKSİYONU²

Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü'nde (IISH) Türkiye bölümünün kuruluşu otuz yılı geride bıraktı, enstitünün tarihinde yeni bir dönemin başlangıcına damga vurdu. Profesör Nicolaas Posthumus'un 1935'te enstitüyü kurmasından bu yana IISH, öncelikle koleksiyonundaki siyasal solun, yani Anarşist, Sosyalist, Sosyal-Demokrat, Komünist ve Radikal kişi ve örgütlerin bağışladığı arşiv belgeleri ile yayınlar sayesinde dünya çapında bir itibara kavuştu. Çoğunlukla Avrupa'daki siyasal akım ve hareketlere dair belgelerdi bunlar, ama Anarşizm alanında kayda değer bir Latin Amerika koleksiyonu da oluşturulmuştu. Türkiye, sonradan da Ortadoğu bölümünün açılmasını bir dö-

1 “Amsterdam Mucizesi” her yıl 8-10 bin arası Katolik tarafından tören alayı oluşturularak kutlanan dinî bir olaydır. Anlatılanlara göre 1345 Mart'ında ayın sırasında kendisine verilen kutsanmış bir ekmeği meydandaki ateşe atmış, ama ekmeğin hiçbir şekilde yanmamıştı, bunun üstüne Vatikan bunun bir mucize olduğunu, ekmeğin gerçekten de Mesih'in bedeni olduğunu ilan etmişti. Özellikle Protestan Kuzey Hollanda'da 1984'e kadar tören ayları yasaklandığından bu alay olayı sessizce dua ederek anıyordu.

2 Bu makale daha önce şu derlemede yayımlanmıştır: “A Miracle in Amsterdam? The Turkish Collection of the International Institute of Social History”, Nathalie Clayer ve Erdal Kaynar (ed.), *Penser, agir et vivre dans l'Empire Ottoman et en Turquie. Études reunites pour François Geogon*, Peeters, Leuven, 2013, s. 525-542.

nüm noktası sayabiliriz, zira kuruluşundan elli yıl sonra enstitü, bilfiil Avrupa'nın dışından materyaller toplamaya başlamıştı, tabii şimdilik Hollanda'nın Doğu Hint Adaları'nda kurduğu sömürge idaresini bir yana bırakırsak. Türkiye bölümünün kurulmasından bu yana geçen son otuz yılda enstitü Ortadoğu'da, Kafkasya'da, Orta Asya'da, Güney ve Güneydoğu Asya'da ve daha sınırlı olmakla birlikte Çin'de ortaya çıkan toplumsal hareketlerin geçmişine dair belge toplamaya başladı.³

Türkiye koleksiyonu, bugün kuşkusuz Türkiye dışında Türkiye'nin toplumsal tarihine dair en önemli koleksiyon haline geldi, ama bu duruma aldanıp da bölümün kurulması ile büyümesinin işin en kolay kısmı olduğu yanılığısına kapılmayalım.⁴

Silier dönemi (1986-1989)

IISH'de Türkiye'ye dair bir arşiv oluşturma fikri, ilk kez 1985'in Eylül ayında, bir oturumda ve beklenenin aksine Amsterdam ya da İstanbul'da değil, Avusturya'nın Linz şehrinde ortaya atıldı. Linz, altmışlı yıllardan beri Uluslararası Emek ve Toplumsal Tarih Konferansı'na ev sahipliği yapıyordu. 1985'te konferansa, o dönemin IISH Müdürü Eric Fischer de katılmıştı.⁵ Fisch-

3 IISH'nin tarihi için bkz. www.iish.nl ve şu yayınlar: Jan Lucassen, *Tracing the past: collections and research in social and economi history: the Internatioonal Institute of Social History, the Netherland Economic History Archive and related institutions* (Amsterdam, 1989) ve Maria Hunink, *De papieren van de revolutie: het Internationaal Institut voor Social Geshiedenis, 1935-1947* (Amsterdam, 1986).

4 Sıradaki Silier dönemine dair yazdıklarım IISH'nin arşivindeki belgeleri temel almıştır. IISH'nin 1980'li ve 1990'lı yıllara dair arşivleri henüz düzenlenmemiş ya da kataloglanmamıştır, dolayısıyla bu makale bizzat arşivlerin kendisi olan Türkiye bölümüyle ilgili belgelerin araştırılmasına dayanmaktadır. Enstitü müdürlüğünün ya da yönetiminin dosyalarında belge namına pek bir şey yoktu. Araştırmaya devam edince Silier'in 1989'da açtığı davada IISH'ni savunmak için kullanılacak "Orhan Silier" adında ayrı bir dosyada gerekli bütün belgelerin yer aldığı ortaya çıktı. Bu dosyayı o sırada Enstitü Müdürü Eric Fischer muhafaza ediyordu, 1996'da enstitüden ayrıldığında özel evrakının bir parçası olarak dosyayı IISH'ye geri verdi. Bu dosyalar düzenlenip açıklanmadığı için numaralandırılmış ögelere referans vermek mümkün olmadı.

5 Eric Jacob Fischer (d. 1946) Amsterdam Üniversitesi'nde iktisat okudu ve Utrecht Üniversitesi'nde Theo van Tijn'in danışmanlığında doktorasını verdi. Burada doçent olarak ders verirken 1984'te kendisine IISH'nin yeniden şekillen-

er konferans sırasında Orhan Silier ile tanıştı. Kendisi siyasetin içinde de yer alan bir iktisatçı ve tarihçiydi, 12 Eylül Darbesi'nden sonra işinden olmuş ve ülkesini terk etmek zorunda kalmıştı; şimdi Almanya'da, Marburg'da yaşıyordu.⁶ Fischer ile Silier orada IISH'de bir Türkiye bölümü kurulup kurulamayacağını konuştular. 1986'nın Ocak ayında, Silier kaleme aldığı öneriyi sundu, yaz boyu devam eden telefon görüşmeleri ve yazışmaların ardından ayrıntılı olarak hazırlanmış öneri, 1986'nın Eylül ayında Linz'te düzenlenen bir sonraki konferansta ele alındı. Fischer ile Silier söz konusu öneride anlaşınca, öneri Ekim ayında, kendilerine yeşil ışık yakan IISH'nin yönetim kuruluna sunuldu. Ertesi senenin başlarında Silier, Hollanda'ya geldi ve Amsterdam'a aşağı yukarı 120 kilometre uzaklıktaki Zwolle'ye yerleşti. 4 Temmuz 1987'de de kendisiyle IISH arasında bir sözleşme imzalandı. Bu sözleşme kurula- cık "Türkiye'nin toplumsal tarihiyle ilgili bölüm"ün çerçevesini çiziyordu; bu bölüm bir dokümantasyon merkezi ve araştırma birimi olarak faaliyet gösterecekti. Anlaşmada kesin çizgileriyle bir *bölüm*den söz edilmesi ileride sorun çıkmasını engellemeyecekti. IISH, Orhan Silier'in özel arşivini satın aldı. Arşiv, büyük oranda kitaplardan, kupürlerden, özellikle de geniş bir gazete ve dergi seçkisinden oluşuyordu. Tamamı için 57.500 Hollanda guldeni ya da yaklaşık 26 bin avro ödendi. Bunun yanında koleksiyondaki parçalara görünür biçimde "Orhan Silier Koleksiyonu" damgasının vurulacağı ve Türkiye'de kurulacak

dirilmesi işi teklif edildi. Bu görevi layıkıyla yerine getirdikten sonra 1987'de enstitü müdürlüğüne getirildi. IISH'de kaldığı müddetçe Fischer, ayrıca Hollanda'daki birkaç müzenin yeniden düzenlenmesi işini üstlendi. 1993'te Verbond van Verzekeraars'ın (Hollandalı sigorta şirketlerinin lobi faaliyetlerini yürüten bir örgüt) müdürlüğü için enstitüden ayrıldı. 2007'de emekli oldu ama, o günden beri, başka görevlerin yanı sıra Hollanda Müzeler Birliği'nin seçilmiş yönetim kurulu başkanlığını yürütüyor.

- 6 Orhan Silier 1946 yılında Malatya'da doğdu. Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde iktisat okudu. Yine aynı üniversitede öğretim görevlisi oldu, ama 12 Eylül'ün ardından görevinden ihraç edildi. Türkiye'yi terk etti, ama 1990'da IISH'deki görevinden sonra geri döndü. Bir yıl sonra, 2004'ten sonra Tarih Vakfı adını alacak Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı'nı kurdu ve vakfın başkanı oldu. Ayrıca Antalya Kent Müzesi'nin kurucu küratörlüğünü yaptı.